

Ebü'l-Berekât El-Bağdâdî Felsefesinde Tanrı

Atike KAYA*

Ebü'l-Berekât El-Bağdâdî Felsefesinde Tanrı

Tuna TUNAGÖZ

İsam Yayınları, İstanbul, 2017, 292 s.

§§§

Hız. Peygamber'e Kur'an olarak ulaşan ilahî mesaj insanların problemlerini çözdüğü gibi onların düşünce dünyasına da etki etmiştir. Fakat müslümanların başına kimin geçeceği ve büyük günah işleyen müminin durumu gibi sorunlar, farklı dinlerle karşılaşma, sosyal yaşamda gerçekleşen şehirleşme ve ekonomik seviyedeki değişimler, beraberinde Müslümanların hayat görüşünü ve yaşam biçimlerini değiştirmesiyle bu durum onların nazari bilimlerle ilgilenmesine sebebiyet vermiştir.

Yazar Tuna Tunagöz tarafından kaleme alınan bu eser, Bağdâdî'nin felsefî düşüncelerini bugüne aktarması yönünden önem arz etmektedir. İki bölümden meydana gelen kitabın giriş bölümünde Tunagöz'ün, Bağdâdî'nin hayatı hakkında bilgi verdiği görülür. İlk bölümde Tanrı'nın varlığının ispatı hakkında bilgi verilirken; ikinci bölümde Tanrı'nın sıfat ve isimleri hakkında bilgi verildiği görülür. Kitap toplamda 292 sayfadan meydana gelmektedir.

Yazar Tuna Tunagöz, giriş bölümünde Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin yaşam öyküsünü anlattıktan sonra, hayatı, eserleri, etkisi ve felsefî kimliği hakkında da bilgi vermiştir. Bağdâdî'nin yaşam öyküsünü anlatırken dönemin siyasî coğrafyasından, toplumsal ve kültürel açıdaki fikrî hareketliliğinden bahsedilmektedir. Savaş ve barışın, refah ve sefaletin, hoşgörü ve taassubun, mutluluk ve acının bir arada yaşandığı bu dönemde yaşayan Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî, Tunagöz'ün aktardığına göre hayatının büyük bir bölümünü Selçuklu Bağdat'ında geçirmiştir. Dolayısıyla içinde bulunduğu siyasî, sosyal ve kültürel ortamdan da etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur. Herkesin hakikatinin olduğu bu dönemde hakikate ulaşma yolunda olan Bağdâdî, şüpheye, sorgulamaya ve fikir üretmeye yönelmiştir. Öncelikle felsefî alandaki Meşşâîliği eleştirirken kendisine yetersiz geldiğini düşündüğünden Yahudilik'ten de vaz geçtiği belirtilmiştir.

Dönemin siyasî coğrafyasından, toplumsal ve kültürel açıdaki fikrî hareketliliğinden bahsettikten sonra Tunagöz, Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin hayatı hakkında bilgi verir. Burada Yahudi bir ailenin çocuğu olduğu, Musul'un kuzeyinde ve Dicle kıyısında bir yer olan Beled'de doğduğunu, ölüm tarihinin ihtilafli olduğunu belirtir. Sonrasında Meşşâîliğe yönelttiği eleştirileriyle tanındığını, şöhretini ise tıptaki uzmanlığı ile duyurduğunu belirtmiştir. Aristo denginde bir filozof olduğu söylenen Bağdâdî'nin felsefe tahsilini nerede ne zaman ve kimlerden aldığı bilinmemekte olduğunu ifade etmekle bilinen tek hocası ve devrin tıp otoritesi Saîd b. Hibetullah olduğunu bildirir. Gazzâlî ile karşılaşmış olabileceği kanaatleri de kuvvetlidir. Tunagöz, konunun devamında Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin eserleri hakkında bilgi vermiştir. Filozofa nispet edilen eserlerin sayı ve hacim olarak azlığını belirtmekle, eserleri arasında yayımlanmamış yazmaların olduğu bilgisini de bize verir. Telif ettiği eserlerin konuları olarak da felsefe, tıp, gökbilim, eczacılık ve Tanah şerhi

* Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi

gibi alanlara yayıldığını belirtmiştir. Filozofa nispet edilen eserlerin *el-Kitâbü'l-Mu'teber fi'l-hikme* (felsefî değerlendirmeler kitabı), *Risâle fi'l-akl ve mâhiyyetih*, *Kitâbü'n-nefs*, *Kitâbü't-tefsîr*, *Risâle fi sebebi zuhûri'l-kevâkib leylek ve hafâihâ nehâran*, *Kitâbü'l-akrâbâzîn*, *Berşeesâ*, *Risâle fi mâhiyyeti'l-melâl*, *İhtisârü't-teşrih* olduğu ve yazarın bu eserler hakkında da bilgiler verdiği kitapta görülür.

Tuna Tunagöz kitapta filozofun eserlerinden sonra etkisi hakkında da bilgi verir. Bu kısımda yazara göre Ebü'l-Berekât el-Bağdadî felsefeyi aslı bozulmamış aslı biçimine yeniden dönüştürme iddiası ile yola çıkarak orijinal fikirler üretmiş olsa da felsefe tarihi açısından önemli bir öğrenci yetiştirememesi yönüyle eksik kaldığını belirtir.

Yazar, Ebü'l-Berekât'ın ilgilendiği konuların, yöntem, üslup ve düşünce yapısı itibariyle Meşşâîliğe, Tanrı tasavvurunda Eş'ariliğe, nefis anlayışında ise tasavvufa yakın olduğunu belirtmiştir. Tunagöz, filozofun İbn Sina'ya yönelttiği eleştirilerin dolaylı olarak Eflâtuncu İsrâkî felsefeyi hazırladığı yorumu yapılırken, Fahreddin er-Râzî Ebü'l-Berekât'tan kelimî değerler dizisine yaklaştığı fizik, psikoloji ve metafizik konularında oldukça faydalandığını söylemiştir. O dönemde Seyyid Şerif el-Cürcânî, Davûdi Kayserî, vd. düşünürler de onun düşüncelerinden faydalandıklarını belirtmişlerdir.

Tunagöz'ün, kitabın giriş bölümünün son başlığında, Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin felsefî kimliği hakkında bilgi verdiği görülür. Bu kısımda filozofun metodundan, görüşlerinden, onun felsefî metodundaki "ben" kavramının nefis anlamından, sisteminin en önemli dayanaklarından biri olan "kitâbü'l-vücûd/nüşatü'l-vücûd" (*varlık kitabı/varlık nüshası*) kavramından ve eserlerinde bahsettikleri konular hakkında bilgiler verdiği görülür.

Giriş kısmının sona ermesinin ardından kitabın ilk bölümü olan "Tanrı'nın Varlığının İspatı" bölümü incelenir. Burada İslam düşünce tarihinde Tanrı'nın varlığının ispatı hakkında bilgiler verdikten sonra yazar, Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'de Tanrı'nın varlığının ispatı hakkında bilgi verir. Bağdâdî'nin Tanrı'nın varlığına dair delillere giriş olarak öncelikle bilen ile bilinenin epistemolojik ilişkisi üzerine durur. Sonrasında Allah'ın fiilleri ve fiillerinin ona nispetinden bahsettikten sonra Bağdâdî'nin Tanrı'nın varlığına ilişkin imkân, ilk bilgi varlık, tasarım ve sezgi delillerini kullandığı, buna karşın hudûs ve ilk hareket delillerini eleştirerek reddettiği bilgisini verir. Sonrasında filozofun kullandığı deliller olan "ilk neden delili, imkân delili, ilk bilgi delili, varlık delili tasarım delili, sezgi delili, hudûs ve ilk hareket delili" hakkındaki düşüncelerine yer verir. Filozofun "hudûs ve ilk hareket delili"ni reddettiği ve gerekçelerini de ilgili kısımda detaylı şekilde anlatır.

Kitabın ikinci bölümüne geldiğimizde "Tanrı'nın Sıfat ve İsimleri" başlığı ile karşılaşırız. Bu bölümde Tunagöz, ilk olarak İslam düşünce tarihinde Tanrı'nın sıfat ve isimleri hakkında bilgi vererek konuya giriş yapar. Konunun sonunda ise Tunagöz, sıfatlara ilişkin yorumlara yönelik incelemesine göre İslam düşüncesinde hiçbir ekolün Allah'ı, sıfatlardan yoksul, atıl bir Tanrı olarak tavsif etmediği ve ekollerin kendi birikim, eğitim ve endişeleri doğrultusunda ilahî sıfatlar probleminde yönelik çözüm önerileri sunduğu tespitinin yapılabileceğini söylemiştir.

Kitabın diğer konu başlığı "Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'de Tanrı'nın Sıfat ve İsimleri" ana başlığının altındaki "Tanrı'nın Zatı" konusudur. Ebü'l-Berekât'ın zat tasavvurunun ise Meşşâî tasavvurunun devamı olduğu, ilahî zatin hâdis hiçbir varlığa benzemeyen kendine özgü ve müteal olduğunu söylemiştir. Bu yüzden de bahsedilen zat tasavvurunun, Aristo'da ilk ifadesini bulan, sonrasında Meşşâîlerin kalemîyle kısmen tadil edilen selbî teolojiden uzak olmadığını söylemenin gerekli olduğu kanaatindedir.

Kitabın diğer konu başlığı "Zat-Sıfat ilişkisi"dir. Burada Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî sıfat kavramını mevcutlara yönelik yaptığı bir tasnif bağlamında incelemiştir. Ona göre mevcutlar bir taksime göre üç sınıftır. Bunların ilki varlıkta yer alan ve varlıkta yer almaları kendileri için olan zatlardır. İkincisi; fâil zatlardan dolayı meful ve nedenlilerde var olan fiillerdir. Üçüncüsü ise zatin halleri olan sıfatlardır. Bağdâdî'ye göre fiillerin ve sıfatların varlığı kendinden dolayı olmayıp onlar, zatlardan dolaydır. O, şeylerin varlığının yanında sıfatların kaynağı olarak da Allah'a işaret eder. Çünkü şeylerin ödünç alınmış sıfatları onların ödünç alınmamış sıfatlarına delalet

eder. Ona göre ilahî sıfatlar zâtın gereği ve zattan kaynaklanır. Vurgu ise ilahî zâtın mutlaklığı ve diğer mevcutlarla benzeşmezliği üzerinedir. Ebü'l-Berekât, mevcutlar arasındaki üstünlük ve liyakat düşüncesinin bir uzantısı olarak sıfatların hakikî manada Allah'a ait olduğunu, sıfatlara sahip diğer mevcutlara sıfat atfının ise nispeten ve mecazen yapılabileceği görüşündedir. Böylece Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî sıfatların rolünü zata vererek sıfatları zat ile aynılaştıran ve lafzileştiren Meşşâîlik ve Mutezilenin sıfat anlayışını reddetmiş; sıfatları hakikî kabul edip zihinde zattan ayırarak Eş'arî/Sünnî kelamın ezeli-hakikî sıfat anlayışını benimsemiştir.

Bir sonraki incelenen konu ise "Sıfatların Tasnifi"dir. Burada ilk olarak İcâbî (olumlayıcı) sıfatların vahdaniyet, fâiliyet, irade, ilim, hikmet, kemal, hayat, kudret cömertlik ve gaye isimleri başlığında incelendiği görülür. Biz de bu sıfatlarda kitaptan hareket ederek kısaca Bağdâdî'nin görüşlerine yer vermeyi uygun görüyoruz. Vahdaniyet konusunda filozofun görüşü; Allah'ın varlığının ve birliğinin anlaşılması, müşahede edilen şeyler üzerine kurulan istidlâle değil, öncelikle insanların kendi varlıklarının bilincine, daha sonra ise mevcutların aklen vacip ve mümkün olarak bölündüğü şeklindeki teorik bilgiye dayanır. Bu sıfatı anlatırken önce "bir" kavramını "çokluğu kabul etmeyen şey" olarak tanımlamıştır. Fâiliyet konusunda ise Bağdâdî, nedenlisine varlık kazandıran bir şeyi yapan ve değiştiren, zorunlu ve hakikî fâil neden tasavvurunu Allah'ın sıfatlarına da taşımış. Filozof Allah'ı zatından dolayı fâil olarak tavsif etmiş. Metafizikteki ve tabiattaki fâil nedenleri birbirinden ayırırken ayırıcı vasıf olarak bilgi ve irade faktörünü ön plana çıkarmış. Filozofa göre fâil neden fizikî sahada mekanik bir ilke iken metafizik sahada tercih ve var edici bir ilke olarak görülür. Bu görüşü ise kelimcilerin "fâil-i muhtâr" anlayışı ile uyuşur niteliktedir.

Kitapta incelenen bir diğer sıfat "irade" konusudur. Kitaba göre Ebü'l-Berekât, iradeyi ilahî sıfatlar içerisinde kabul eder. İrade ile fiilin birbirinden ayrılmayacağını düşünür, Allah'ın bizzat fâil olmasını temin eden ilahî iradenin varlığını ispat etmeye çalışır. İspat ettikten sonra ilahî iradenin kaynağına da işaret eder ve bu konuda yaptığı açıklamalar kitapta yer alır.

Bağdâdî'nin Allah'a izafe ettiği bir diğer sıfat "ilim"dir. İlimin tanımını "bilinebilecek her şeyin Allah tarafından bilinmesini sağlayan sıfat" olarak yaptığını Tunagöz kitabında belirtir. Bu bölümde filozofun Aristo ve İbn Sina'yı eleştirdiğini söyler. Eleştiri konuları ve detayları kitapta ayrıntılı anlatıldığı için tekrar etmeyi uygun bulmuyoruz. Bağdâdî'ye göre bilmek zattan sonra gelen bir fiildir ve zattan sonra gelen şey varlığını zata borçlu olduğu için bilme fiilinin nesnelere zat için dayanak olması imkânsızdır.

Kitapta incelenen diğer bir sıfat "hikmet"tir. Filozof hikmet sıfatını bilgiyle sağlam yapmak şeklinde tanımlamış. Tunagöz, Bağdâdî'ye göre hayattaki düzen, akıl sahibi ve düşünen kişiye her şeyin hikmet ve bilgi sahibi yaratıcının eseri olduğunu gösterdiğini belirtmiştir. Çünkü bütün neden-nedenlinin ilişkisinin başlatıcısı ve her şeyin varlıksal dayanağı olan ilk ilkenin, iradesi ile var ettiği âlemi kendi ihdas ettiği nedenselliğin gereği olarak düzen içerisinde yürüttüğünü söylemiştir. Bu konu içerisinde iyi(hayır), kötü(şer) konularına da yazarın değindiğini Stoa felsefesine kadar uzanan iyimser yaklaşımın Bağdâdî tarafından da sürdürüldüğünü yazar ifade eder.

Kitapta anlatılan, Bağdâdî'nin Allah'a izafe ettiği bir diğer sıfat olan "tamam/kemal" sıfatıdır. Filozofa göre varlıkta ona eşlik eden herhangi bir mevcut olmadığı her şey O'ndan sonra var olduğu için "tamam/kemal" O'nun zatından kaynaklanır. Bağdâdî'ye göre Allah zatından dolayı yetkin olduğu gibi bütün yetkinliklerin de kaynağıdır. Sonuç olarak filozofun Allah'ın mutlak üstünlüğünü, yetkinliğini ve aşkınlığını "tamam/kemal" sıfatı ile ifade ettiği ve her türlü eksikliği O'ndan dışladığı görülmektedir.

Kitapta incelenen Bağdâdî'nin Allah'a izafe ettiği bir diğer sıfat olan "hayat" sıfatıdır. Sıfatı hem isim hem de mastar olarak zikrettiği belirtilir. Bu sıfatı filozof; yaratılmışlardan yaratıcının sıfatlarına ulaşma prensibi gereği olarak gündelik hayattan aldığı delillerle takdim eder. O'na

göre hayat etkin ve bilen zatların sıfatlarından görülür. Allah zatıyla diridir, hayatı O'nun için O'ndandır ve zatıyla zorunludur.

Tuna Tunagöz kitabında Bağdâdî'nin Allah'a izafe ettiği bir diğer sıfat olan "kudret" sıfatıyla incelemesine devam eder. Bağdâdî bu sıfatı evrende var edilmiş pek çok şeyin olmasını ön plana çıkararak ispat etmeye çalışmış. Ona göre gözlemediğimiz mevcut şeyler Allah'ın ilminin, iradesinin, hikmetinin ve cömertliğinin olduğu kadar kudretinin de delilidir. Ebü'l-Berekât'a göre Allah kudreti gerektiren fiillerinden dolayı kâirdir. Diğer kudret sahipleri ile arasındaki mahiyetten dolayı da üstün bir kudrete sahiptir. Tunagöz, sonuç olarak Bağdâdî'nin mutlak kudret anlayışına sahip olduğunu ve Allah'ın irade ettiği herhangi bir şeyi yapmasının önünde herhangi bir engel kabul etmediğini de belirtir.

Kitapta incelenen bir başka sıfat, Bağdâdî'nin Allah'a izafe ettiği "cömertlik" sıfatıdır. Filozof "cömertlik"i Allah'ın zati sıfatlarından görür. Ona göre Allah diğer sıfatları gibi cömertlik sıfatına da zatının gereği olarak sahiptir. Razi olduğu cömertliği içinse kendinden başka bir sebep yoktur. O cömert olduğu için var eder ve O zatından dolayı cömert olduğu düşüncesindedir. Tunagöz'e göreyse; Ebü'l-Berekât'ın, Tanrı'nın fâilliğini sınırlayan Meşşâî cömertlik anlayışını, Allah'ın iradî yaratıcılığını vurgulayan Kur'ânî ve kelâmî perspektife yaklaştırdığı yorumunu yapmak imkân dâhilindedir.

Yazar, son olarak Bağdâdî'nin Allah'a izafe ettiği sıfat olan "gaye" sıfatını inceler. Bağdâdî *el-Kitâbü'l-Mu'teber* adlı kitabında Allah'ı "el-gayetü'l-ülâ ve el-gayetü'l-kusvâ" olarak isimlendirmiş. Filozofa göre ilk gâî nedenin varlığını inkâr etmek, bütün nedenlilerin varlığını ortadan kaldırmaya eşdeğerdir. Var olanların temel gayesi var olmak, varlığını devam ettirmek ve bilkuvve iken bilfiil olmaktır. Var olanların hepsi ilk ilkedendir ve O'nun içindedir. Sonuç olarak ise Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî, Allah'ı gaye sahibi bir ilâh olarak görmüş ve bu durumu O'nun ilim, irade, kudret ve fiil sahibi yüce zat olmasının gereği olarak tasvir etmiş.

Yazarın kitabın son kısmında "Selbî (değilleyici) Sıfatlar ve Tanrı'nın İsimleri" konusunu incelediği görülür. Selbî sıfatlar, hakikî bir varlığa sahip olmayan ve sadece zihinde yer alan selbî vasıflar, çeşitli lafızların Allah'a izafe edilmesi gerektiğini ve Allah'ın bütün hudûs alâmetlerinden arındırılması gerektiği manasına gelir. Ebü'l-Berekât'a göre ise Allah'ın kendisine yakışmayacak şeylerden tenzihî, O'nun kutsal ve temiz olması anlamındadır. Ayrıca bu gerçek tenzih, "Allah şeylerin tamamının veya bir kısmının bilgisine sahip olmaktan münezzehtir" diyenlerin tenzihlerinden farklıdır.

Tunagöz, Allah'ın isimleri konusundaki tartışmanın ise zatının aynı veya gayri olması ile Allah'ı isimlendirmenin aklî veya naklî olması üzerinde odaklanmıştır. Ona göre, kelam tarihi açısından bu tartışmanın ilk boyutu zat-isim ilişkisi bağlamındadır. Ebü'l-Berekât'a göre lafızlar zihnî ve hâricî mevcutların alametleri olarak insanların düşüncesindeki manalara delalet ederler. Bundan dolayı isim veren, kendi bilgisi çerçevesinde hem bildiği mevcudu, hem de o şeyle bir diğeri arasındaki benzerlikleri düşünerek diğer şeyi isimlendirir. Sonuç olarak bu kısımda Bağdâdî kendi nefis nazariyesini "Rü'yetullah" bahsine de uyarlayarak bariz şekilde tasavvufî yönelimini sergilemiştir.

Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî Felsefesinde Tanrı kitabının yazarı Tuna Tunagöz'ün, eserin sonunda "sonuç" kısmını yazarak genel değerlendirmeler yaptığını görürüz. Bu değerlendirmeler bir nevi kitabın özü mahiyetindedir. Kitap, İslam Felsefesi tarihi alanında Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî üzerinden önemli konulara değinmesi yönünden önem arz eder. Kelam ve felsefenin ortak konularını aynı anda okumak isteyenler için önerilebilecek kitaplardandır diyebiliriz.